

**SO‘ZLARNING ERKIN BIRIKMASI VA BARQAROR BIRIKMALAR
O‘RTASIDAGI DIFFERENSIATSIYA**

Jumag‘aliyeva Navbahor

Nukus shahar 6-umumiy o‘rta ta’lim maktabi O‘zbek tili fani o‘qituvchisi

Annotatsiya. *Ushbu maqola O‘zbek tilidagi leksik birliklarning birikish xususiyatlarini tahlil qilish orqali tilshunoslik nazariyasining asosiy muammolaridan biri – so‘z birikmalarining erkin, kollokativ va frazeologik (barqaror) turlarga ajratish mezonlarini ilmiy asoslashga qaratilgan. Asosiy e’tibor kollokatsiyaga, ya’ni so‘z birikmasining “qisman erkinlik – qisman barqarorlik” xususiyatiga ega bo‘lgan oraliq holatiga qaratilgan. Differensiatsiya asosan semantik kompozitsionlik, strukturaviy almashtirish imkoniyati va kontekstual barqarorlik kabi uch asosiy mezon yordamida amalga oshiriladi.*

Kalit so‘zlar: *differensiatsiya, leksik birlik, erkin birikma, barqaror birikma, kollokatsiya, kompozitsionlik, substitutsiya, frazeologizm, leksik-semantik chegara.*

Аннотация. *Данная статья направлена на научное обоснование одной из основных проблем теории языкознания - критериев разделения словосочетаний на свободные, кolloкативные и фразеологические (устойчивые) типы путем анализа особенностей сочетаемости лексических единиц в узбекском языке. Основное внимание уделяется кolloкации, то есть промежуточному состоянию словосочетания с характеристикой "частичная свобода - частичная стабильность." Дифференциация осуществляется в основном с помощью трех основных критериев: семантической композиции, возможности структурной замены и контекстуальной устойчивости.*

Ключевые слова: *дифференциация, лексическая единица, свободное сочетание, устойчивое сочетание, кolloкация, композиционность, субституция, фразеологизм, лексико-семантическая граница.*

Abstract. *This article is aimed at the scientific substantiation of one of the*

main problems of linguistic theory - the criteria for dividing phrases into free, colloquial, and phraseological (stable) types by analyzing the features of the combination of lexical units in the Uzbek language. The main focus is on collocation, that is, the intermediate state of the phrase with the property of "partly freedom - partly stability." Differentiation is mainly carried out using three main criteria: semantic composition, the possibility of structural substitution, and contextual stability.

Keywords: *Differentiation, lexical unit, free combination, stable combination, collocation, composition, substitution, phraseologism, lexico-semantic boundary.*

O'zbek tilshunosligida so'z birikmalarini o'rganishda an'anaviy ravishda "so'z birikmasi" va "frazologik birlik" atamaları qo'llanilgan. Biroq zamonaviy leksik nazariya, xususan, korpus lingvistikasi rivojlanishi bilan kollokatsiya tushunchasi tilning leksik-semantik chegaralarini aniqlashda hal qiluvchi ahamiyat kasb etdi. Maqolaning maqsadi o'zbek tili materiallari misolida shu uch turdagi birlik o'rtasidagi farqlanish (differensiatsiya) mezonlarini ilmiy asoslashdan iborat. Leksik birikmalar orasidagi farqni aniqlashda eng muhim nazariy mezon – bu birikmaning semantik butunligi (kompozitsionlik) va strukturaviy yopiluvchanligi (barqarorligi) darajasidir. Erkin birikmalar nutq jarayonida alohida so'zlarning sintaktik qoidalar asosida va mazmunan cheklanmagan holda qo'shilishidan yuzaga keladi.

Odatda, frazeologizmlar tildagi erkin so'z birikmalari asosida hosil bo'ladi. Biroq ular ko'chma ma'no kasb etib, komponentlari o'zaro birikib yaxlit holda qo'llanishi natijasida singib ketadi. Masalan, joyiga keltirmoq, o'miga qo'ymoq iboralari erkin birikmalami eslatadi. Lekin ular ko'chma ma'noda qo'llanib, "ishni (vazifani) yaxshi bajarmoq", "biror ishni tartibli bajarmoq" ma'nolariga ega bo'lgan. Frazeologizmlarning ba'zi turlari milliy urf-odatlarini aks ettiradi. Ularni bir tildan ikkinchi tilga tarjima qilishda iboraning komponentlarini so'zma-so'z ag'darmay, to'g'ri keluvchi iboralardan muqobillardan foydalaniladi.

Frazeologizmlar grammatik (sintaktik va morfologik) tuzilishi bilan farq qiladi. Ularning tarkibida ot, sifat, fe'l va boshqa so'z turkumlari ishtirok etadi hamda komponentlarining sintaktik birikuvi ham turlicha bo'ladi: *olam guliston, ta'bi xira, kayfi buzuk, tepsa-tebranmas, qorasi o'chmoq, yuragi qora, o'ziga kelmoq, o'rtaga tashlamoq, katta gapirmoq* kabilar. Tarkibida taqlid so'zlar bo'lgan frazeologizmlar alohida ko'chma ma'nolari bilan ajralib turadi: *yuragi duk-duk qilmoq, piq-piq qilmoq, taq-taq etmoq* kabi. Ba'zi frazeologizmlarning tarkibida boshqa tillardan kirgan so'zlar ham ishtirok etishi mumkin: *infarkt qilmoq, gapning indollosini aytmoq* kabi. Frazeologizmlar semantik tomondan umumlashgan ko'chma ma'no ifodalasa, grammatik tomondan ularning butunligi komponentlarining o'zaro birikuvi va gapda ham shu tartibini saqlab qolishi bilan izohlanadi [1:80].

Tilning lug'at boyligi (leksika) til egalari tomonidan yaratiladigan va ishlatiladigan barcha so'z va birikmalardan tashkil topadi. Bu birikmalar bir uchida to'liq erkinlikka (har qanday so'zni almashtirish mumkin bo'lgan), ikkinchi uchida esa to'liq barqarorlikka (hech bir so'zni almashtirib bo'lmaydigan) ega bo'ladi. Lekin tilning real qo'llanilishida bu ikki qutb o'rtasida turuvchi, ya'ni leksik ma'no qisman saqlangan holda leksik tanlov keskin cheklangan kollokatsiyalar yotadi [2].

Asosiy mezon – ma'noning to'liq kompozitsionligi. Birikmaning umumiy ma'nosi uning tarkibidagi barcha so'zlarning lug'aviy ma'nolarining oddiy yig'indisidir. Substitutsiya imkoniyati yuqori birikmadagi so'zlarni deyarli har qanday sinonim yoki grammatik jihatdan mos keluvchi boshqa so'z bilan almashtirish mumkin. Masalan, *qalin kitob (Qalin so'zi yupqa bilan, kitob so'zi daftar bilan almashtirilishi mumkin. Ma'no o'zgarsa-da, birikmaning tabiati saqlanadi.*

Barqaror birikmalar yoki frazeologik birliklar, aksincha, ma'lum bir madaniy-tarixiy davrda qotib qolgan va deyarli to'liq idiomatik (yopiluvchan) bo'lgan birliklardir. Asosiy mezon – ma'noning nol kompozitsionligi. Birikmaning ma'nosi uning tarkibiy qismlari ma'nolaridan mutlaqo ajralib chiqadi. Substitutsiya imkoniyati nol. Biror komponentni almashtirish (hatto sinonim bilan) birikmaning ma'nosini butunlay yo'qqa chiqaradi. *Masalan, tishiga kirmaslik (juda mayda,*

arzimas). (*Tishiga* soʻzi *ogʻziga* bilan almashtirilsa, frazeologik maʼno yoʻqoladi.)[3]

Kollokatsiyalar erkin birikma va frazeologizm oʻrtasidagi eng nozik chegaradir. Ular frazeologizm kabi yuqori statistik chastotaga ega, ammo maʼno butunlay yopilmagan. Asosiy mezon – leksik tanlov cheklanganligi. Semantik maʼno qisman saqlanadi, ammo birikuvchi soʻz cheklangan doirada tanlanadi.

Substitutsiya imkoniyati cheklangan komponentlarni almashtirish grammatik xato hisoblanmasa ham, nutq uchun noodatiy yoki uslubiy jihatdan notoʻgʻri boʻladi.

Kollokatsiya misollari (oʻzbek tili)	Noodatiy/notoʻgʻri birikmalar (erkin birikma yoʻli)	Izoh
qatʼiy talab	qattiq talab	qatʼiy soʻzi maʼlum bir otlar bilan kollokativ birikadi.
qasam ichmoq	qasam yemoq	ichmoq feʼli bu ot bilan barqaror kollokativ bogʻlangan.
xato oʻtkazmoq	xato qilmoq (norasmiy)	rasmiy tilda oʻtkazmoq feʼli kollokat hisoblanadi.

Oʻzbek tilining agglyutinatativ xususiyati kollokatsiya va frazeologizmlarni aniqlashni murakkablashtiradi. Barqaror birikmalarda grammatik shakllar (qoʻshimchalar) koʻpincha qotib qolgan boʻladi. (*Qoʻli ochiqdan* – *ochiq* qotib qolgan sifat-kesim shakli.) Kollokatsiyalarda esa qoʻshimchalar erkin birikmalardagidek sintaktik qoidalarga boʻysunadi (*qasam ichmoq* → *qasam ich di*). Lekin aynan birikuvchi soʻz tanlovidagi cheklov bu yerda asosiy differensiator boʻlib xizmat qiladi [4].

Oʻzbek tili lugʻat boyligini tizimli oʻrganish va uning nazariy asoslarini takomillashtirish soʻz birikmalarining leksik-semantik statusini aniq belgilashni talab qiladi.

Erkin birikma, kollokatsiya va barqaror birikma o'rtasidagi differentsiatsiya (farqlanish) chizig'i semantik shaffoflik darajasi, leksik tanlovning cheklanganligi va substitutsiya imkoniyati kabi nazariy mezonlar bilan belgilanadi. Erkin birikmalar – yuqori kompozitsionlik va erkin almashtirishga ega. Barqaror birikmalar – nol kompozitsionlik va nol almashtirishga ega. Kollokatsiyalar esa bu ikki qutbni bog'lovchi oraliq bo'g'in bo'lib, ular yuqori statistik barqarorlikka qaramay, ma'noning qisman shaffofligini saqlab qoladi.

Kollokatsiya nazariyasining o'zbek tilshunosligida tatbiq etilishi tilning real nutqiy xususiyatlarini aniq aks ettiruvchi kombinator lug'atlarni yaratish uchun fundamental asos bo'lib xizmat qiladi [5].

Xulosa qilib aytganda, o'zbek tilidagi so'z birikmalarini kollokatsiya nazariyasi asosida tizimli tahlil qilish, tilning lug'aviy qonuniyatlarini chuqurroq anglashga xizmat qiladi. Kelgusida korpus lingvistikasi ma'lumotlari asosida ushbu mezonlarni miqdoriy jihatdan sinovdan o'tkazish, o'zbek tili leksikografiyasi va chet tili sifatida o'qitish metodikasini takomillashtirishga bevosita hissa qo'shadi. Shuningdek, kollokatsiya nazariyasiga tizimli yondashuv o'zbek tilini nafaqat nazariy jihatdan chuqur tushunishga, balki uni raqamli asr talablariga mos, amaliy va texnologik til resursi sifatida rivojlantirishga ham zamin yaratadi. Bu esa o'zbek tilining ilmiy-texnikaviy sohalardagi mavqeini mustahkamlash uchun strategik ahamiyatga ega.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

1. Abduazizov A, Tilshunoslik nazariyasiga kirish, T.: "Sharq", 2010 - 80 b.
2. Hajiyeu, A. (1985). O'zbek tilining qisqacha frazeologik lug'ati. Toshkent: O'qituvchi.
3. Tursunov, U., Muxtorov, A., Rahmatullayev, Sh. (1992). Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent: O'qituvchi.
4. Safarov, Sh. (2008). Semantika. Toshkent: Fan.
5. Karimov, A. (2020). O'zbek tilida leksik birliklar va ularning tarjima muammolari. Toshkent: Sharq nashriyoti. (Mavzuga yaqin mahalliy manba).